

РОЗДІЛ III. ОПТИМІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

УДК 373.5:37.03

О. В. Ващук

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ВИВЧЕННЯ ДОСВІДУ ВЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН З РОЗВИТКУ АКАДЕМІЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розглянуто проблема формування готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості старшокласників, проаналізовано результати вивчення досвіду роботи вчителів-практиків, що багато років працюють з обдарованими дітьми і мають стабільний високий результат. Схарактеризовано дефініцію «обдарованість», що належить до трансдисциплінарних понять і є багатозначним. Вивчено досвід роботи вчителів природничих дисциплін під час заключного етапу Всеукраїнської олімпіади з хімії. Виявлено основні риси обдарованої дитини. Проаналізовано особливості розробки технології формування готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості старшокласників.

Ключові слова: обдарованість, академічна обдарованість, інтелект, мотивація, готовність до професійної діяльності, самореалізація.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку національної системи освіти потребують теоретичного обґрунтування та практичного оновлення методики діагностики готовності та розширення змісту формування готовності вчителя до роботи з обдарованими дітьми. Концептуальні положення стосовно змін педагогічної освіти в країні базуються на засадах Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», Державної програми «Вчитель», Національної доктрини розвитку освіти, Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних змін (проект). У нормативних документах наголошується, що саме вчителю належить ключова роль у розвитку особистості учня, розкритті його творчого потенціалу.

Водночас проблема готовності вчителя до розвитку обдарованості старшокласників, зокрема академічної, та формування даної якості особистості педагога є достатньо новою, не має належного теоретико-методичного обґрунтування й ефективної практичної реалізації в системі післядипломної освіти та самоосвіти як одного з напрямів самореалізації вчителя, розвитку його професійно-творчих якостей.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз філософської, науково-педагогічної та методичної літератури свідчить про накопичення суттєвого досвіду у вивченні феномену обдарованості. Основні наявні в

літературі дослідження спрямовані в декількох напрямках: встановлення сутності обдарованості (Дж. Гілфорд (Guilford J.), Дж. Рензуллі (Renzulli J.), О. Антонова, Д. Богоявленська, Г. Костюк, О. Кульчицька, Н. Лейтес, О. Матюшкін, В. Моляко); виділення сфер та видів обдарованості (О. Буров, С. Гончаренко, Ю. Гільбух, Л. Морозова, В. Слуцький); діагностики обдарованості (Г. Айзенк, Ю. Бабаєва, Д. Векслер, Г. Гарднер, О. Кульчицька); проблематики розвитку обдарованості (індивідуального підходу до розвитку обдарованості – Н. Лейтес; реалізації системного підходу до вивчення процесу формування особистості – В. Моляко, В. Рибалка; умов розвитку самостійного мислення під час позааудиторної діяльності – О. Дубасенюк, В. Лозова; розвиток обдарованості майбутніх учителів засобами загально університетського центру роботи з обдарованою студентською молоддю – О. Антонова); оцінювання обдарованості з точки зору проблеми кількісної міри (О. Буров, В. Камишин).

Підготовку та готовність учителя до педагогічної діяльності досліджували на психолого-педагогічному рівні з різних позицій. Особливості загально педагогічної підготовки вчителя досліджували О. Дубасенюк, М. Євтух, Л. Коваль, Л. Хомич та ін.; формування творчої особистості майбутнього вчителя – Н. Кічук, С. Сисоєва; проблеми готовності до педагогічної праці висвітлено в роботах Г. Костюка, Н. Кузьміна, В. Сластьоніна, А. Щербакова; формування професійної готовності педагогів до роботи з обдарованими дітьми – Т. Зорочкіна, Л. Мокридіна, А. Яковина; підготовки майбутнього вчителя до розвитку інтелектуальної обдарованості – Ю. Клименюк; підготовки педагогічних кадрів у обласних інститутах післядипломної освіти до роботи з обдарованими школярами – В. Демченко.

Проблема психолого-педагогічної готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості старшокласників не підіймалася в психолого-педагогічних дослідженнях.

Дефініція «обдарованість» належить до трандисциплінарних понять, є багатозначною і не визначеною остаточно. Тому О. Антонова наголошує, що поняття «обдарованість» необхідно досліджувати комплексно на різних наукових рівнях, зокрема, на фізіологічному, психологічному, генетичному, педагогічному [1, 34]. Системоутворюючим чинником у проблемі дослідження феномену обдарованості виступає особистість як сукупність особистісних якостей, що має ієрархічну побудову і складається з низки підсистем, системний аналіз яких дозволяє описати її як організовану цілісність, визначити місце і роль здібностей та обдарованості, виявити відносини між компонентами різного порядку, відокремити суттєве від

випадкового. О. Антоною для побудови моделі обдарованості була використана обґрунтована В. Рибалком концепція тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості [2, 419].

Ф. Гальтон в минулому столітті пов'язував обдарованість зі спадковістю. Відома теорія Ц. Ломброзо «Геніальність і втрата розуму», згідно з якою геніальні й талановиті люди – це швидше за все вихід за межі норми [5, 22].

В. Дружинін зазначає, що «Обдарованість – системна якість психіки, що розвивається протягом усього життя і визначає можливість досягнення людиною виключно високих результатів у одному чи декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми» [4, 353].

А. Петровський наголошував на багатозначності терміна «обдарованість» і визначав обдарованість як: 1) якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує успішне виконання дій; 2) загальні здібності; 3) розумовий потенціал або інтелект; 4) сукупність природних задатків; 5) талановитість [12].

В. Шаталов висуває такі педагогічні ідеї: всі діти талановиті, всі – без винятку! – здатні успішно оволодівати шкільною програмою; позиція вчителя: вчитель повинен допомогти учневі усвідомити себе особистістю, пробудити потребу в пізнанні себе, життя, світ [14, 223].

Н. Лейтес під терміном «обдарованість» розуміє набір здібностей. Він вважає, що дитяча обдарованість виявляється у схильності до праці, в гострій потребі дитини займатися певним видом діяльності. До того ж не будь-яка діяльність розвиває, а лише та, у процесі якої виникають позитивні емоції [6].

Н. Лейтес досить коротко й чітко сформулював: «Обдарованість – це працелюбство» – в тому контексті цього положення, що обдаровані в будь якій сфері діти – завжди багато працюють [5, 22].

Групою вчених під керівництвом В. Моляко проводяться дослідження з вивчення природи, структури, особливостей прояву обдарованості. Учені дотримуються точки зору, що «обдарованість являє собою біопсихічне явище, тобто включає біологічні передумови та їх розвиток. Визначається психосоціальними факторами. До тієї частини, що визначається як «біо», відносяться такі схильності на їх високому рівні розвитку як реактивність нервової системи, особлива чутливість органів чуття, гарна психомоторика, спостережливість, гостра пам'ять, креативність мислення, здатність до узагальнення та ін.» [9].

На думку російського дослідника О. Матюшкіна, обдарованість являє собою комплекс інтелектуальних, творчих і мотиваційних чинників. Обдарованою дитиною слід uważати таку, яка виділяється серед інших

яскравими, очевидними, а іноді – видатними досягненнями в будь-якому виді діяльності [7].

Сучасні дослідники визнають існування не лише загальної обдарованості, як інтегральної якості особистості, а й часткових проявів обдарованості. При цьому вчені по-різному класифікують види обдарованості та сфери прояву обдарованості. Серед сфер прояву обдарованості окремо виділяють інтелектуальну та академічну обдарованість.

На думку В. Онацького, академічно обдаровані діти, на відміну від «звичайних», мають низку особливостей, які полягають у специфіці сенсорних процесів, інтелекту та творчості, а також взаємин з людьми, які їх оточують. Такі діти випереджають своїх ровесників з усіх, або з тих предметів, до яких мають неабиякий інтерес. З точки зору інтелектуальних здібностей академічно обдаровані діти відрізняються тим, що вони досить легко виконують будь-які завдання, схоплюють матеріал «на льоту», мають добре розвинену пам'ять, велику спостережливість, концентровану увагу. У цих дітей є інтереси, в які вони заглиблюються, але головне – це стійкий пізнавальний інтерес до навчальної діяльності, до знань, і якщо на уроці виникає цікаве питання, така дитина першою намагається відповісти на нього [10, 11].

Отже, серед учених немає єдиного трактування поняття обдарованості та її структури, що створює додаткові проблеми в освоєнні даного поняття та формування власних методик роботи з обдарованими дітьми вчителями практиками.

Вивчення проблеми готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості базується на обґрунтуванні поняття професійної готовності. Професійна підготовка – це система організаційних і педагогічних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної спрямованості, відповідних знань, навичок, умінь. Професійна підготовленість – оптимальний результат професійної підготовки й освіти особистості. Л. Кондрашова розглядає готовність до педагогічної діяльності з позицій особистісного підходу як нове утворення в особистості педагога, що є фундаментом його професійної компетентності; як забезпечення високих результатів педагогічної роботи, що є якістю особистості вчителя; як інтегративне особистісне утворення, що є результатом та умовою успішної професійної діяльності педагогів [3].

С. Ратовська вважає, що готовність є цілісним стійким утворенням і має низку специфічних якостей: ґрунтується на досвіді, легко актуалізується, потребує постійного нового формування у зв'язку з

непередбаченою педагогічною ситуацією, є динамічною, піддається розвитку й може досягати більш високих рівнів [13].

Л. Мокридіна розглядає професійну готовність педагогічного працівника до роботи з обдарованими дітьми як системну професійну якість, що характеризується здатністю спеціаліста до ефективної реалізації професійної діяльності щодо створення комфортних умов для всебічного й гармонійного розвитку обдарованої дитини [8, 76].

На основі аналізу літературних джерел можна твердити, що питання формування готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості учнів є актуальним і потребує вивчення.

Для того щоб запропонувати технологію формування готовності вчителів до розвитку академічної літератури, не достатньо лише теоретичного вивчення проблеми, необхідно провести ґрунтовний усебічний аналіз та узагальнення досвіду роботи вчителів-практиків, що працюють з дітьми даної категорії та досягають стабільного успішного результату.

Мета статті – розкрити проблеми готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості та висвітлити результати вивчення досвіду вчителів природничих дисциплін у напрямі розвитку академічно обдарованих старшокласників.

Виклад основного матеріалу. Дослідження з вивчення досвіду роботи вчителів природничих дисциплін проводилося з 25 по 30 квітня 2011 року в м. Миколаєві під час заключного етапу Всеукраїнської олімпіади з хімії. В основі дослідження лежить письмове опитування вчителів хімії з усіх областей України (35 осіб), що проводили підготовку команд учасників олімпіади з метою вивчення форм та методів роботи, що використовуються вчителями для розвитку обдарованості школярів, проблем, що виникають у процесі діяльності. Також проводилося вивчення рівня сформованості в цих учителів якостей і здібностей, що притаманні обдарованій особистості.

За результатами дослідження встановлено, що середній педагогічний стаж учителів, що працюють з обдарованими дітьми становить 17 років, тобто це вчителі, котрі мають відпрацьовану методику роботи, досвід і відповідно значну результативність. Учні цих учителів регулярно стають призерами II, III та IV етапів предметних олімпіад, беруть участь у науково-дослідницькій роботі в МАН України та предметних турнірах. Згідно з результатами атестації за місцем роботи 50% опитаних педагогів мають педагогічне звання вчитель-методист, 90% присвоєно вищу кваліфікаційну категорію. Не менш цікавим виявився той факт, що в деяких областях з обдарованими дітьми працюють науковці, зокрема кандидати хімічних наук, які супроводжують їх на змаганнях. Встановлено, що близько 65% вчителів,

що працюють з інтелектуально та академічно обдарованими дітьми самі були учасниками та призерами предметних олімпіад у роки навчання у школі та ВНЗ. Тобто, це особистості, які проявляли розумові здібності ще в шкільні роки та свідомо обрали професію, відповідно їм цікаво працювати з обдарованими дітьми, вони відчують внутрішню потребу до розумового навантаження, люблять отримувати знання, дізнаватися щось нове, мають схильність до засвоєння енциклопедичних знань.

Дуже подобається педагогічна діяльність 40% опитаних, 60% подобається, але за певних умов (в основному – рівня матеріального забезпечення вчителів, соціального захисту, не менш важливим для цих спеціалістів є рівень матеріального забезпечення шкіл, комплектування класів тощо).

Не менш цікавими виявилися результати вивчення теоретико-методичної підготовки вчителів до роботи з обдарованими школярами. Розуміння змісту поняття «обдарованість» у педагогів не є однозначним. Обдарованість визначали як здатність на високому рівні виконувати роботу; досягати визначних результатів; це спрямованість до певного виду діяльності та реалізація власного «Я» через цей вид діяльності; це «стан душі, бажання працювати 26 годин на добу»; це здатність не ординарно, творчо мислити; можливість у певному виді діяльності досягнути значно вищих результатів порівняно з іншими.

Серед основних рис обдарованої дитини було названо наявність особливих задатків і здібностей, гарну пам'ять, розвинені здібності до різноманітних мислинневих операцій, інтелектуальний рівень вище середнього, допитливість, здатність нестандартно мислити у складних ситуаціях, уміння бачити те, що не бачать інші, надзвичайно високий рівень самореалізації, швидка дія, здатність переключатися з одного виду діяльності на інший, здатність до тривалої розумової праці, часто «замкненість у собі». Такі діти часто не звертають увагу на інших, мають свій внутрішній світ, у якому себе почувають комфортно; мотивацію до діяльності, в основному внутрішню.

Усі опитані вчителі надають перевагу роботі з обдарованими дітьми перед багатьма іншими формами роботи. Вони вважають, що «працюючи з такими дітьми не дозволяєш собі стояти на місці», така робота виступає стимулом для самовдосконалення та саморозвитку вчителя як особистості. Опитані педагоги вважають, що на обдарованості варто акцентувати особливу увагу, виявляти таких дітей та підтримувати, сприяти їх розвитку, щоб цей «дар Божий» не втратити. Цікавим є той факт, що вчителі

вважають, що розумово обдарованих дітей не багато (3–4% від загалу), тому їх потрібно оберігати як майбутнє вітчизняної науки.

Майже всі вчителі відзначили, що робота з обдарованими дітьми займає багато часу, потребує окремої підготовки, володіння не лише знаннями з спеціальності, а й теоретичної та методичної підготовки з психології, знань із педагогіки. Значна частка вчителів звертає увагу, що у процесі роботі з обдарованими дітьми найчастіше виникають проблеми, пов'язані з тим, що такі учні розвиваються значно швидше ніж їх однолітки, а іноді й сам учитель. У педагога часто не вистачає знань з інших предметів (даного циклу чи міжциклових), якими такі учні легко оперують. Тобто, для успішної роботи з розумово обдарованими дітьми, вчитель повинен бути ерудованим, володіти знаннями не тільки зі спеціальності. Інакше кажучи, вчителі потребують педагогічної підтримки та додаткового періодичного навчання не лише з профільюючих предметів, а й з основних фундаментальних дисциплін, вивчення сучасного технічного, програмного забезпечення для обробки результатів досліджень, методик обробки результатів, статистичних прийомів тощо.

Близько 20% опитаних вважають, що обдаровані діти мають навчатися у спеціалізованих навчальних закладах чи окремих класах за індивідуальними програмами. Серед форм роботи з обдарованими дітьми найбільш результативними названо роботу факультативів, самостійну навчально-пізнавальну та дослідницьку роботу учнів під керівництвом учителя, іноді кількох учителів, які викладають різні предмети (для дітей, що проявляють обдарованість у хімії бажаною є підтримка вчителів математики, фізики, біології, інформатики). Досить цінною є робота з викладачами ВНЗ, відвідування лабораторій, виробництв. Роботу краще організовувати окремо з кожним обдарованим учнем за індивідуальним планом або в невеликих групах (3–5 учнів), оскільки прояви обдарованості є особливими в кожній особистості. Цих дітей не можливо оцінювати за єдиним критерієм, чим вищий рівень обдарованості, тим більш індивідуалізованим є її прояв і реалізація. Серед методів роботи з обдарованими школярами найбільш доцільними названо методи проблемного викладу, частково-пошукові та дослідницькі, продуктивно-практичні, тобто такі методи, які спонукають до мислення, самоосвіти, сприяють розвитку, а не просто «заповнюють» розум дитини інформацією.

Багато вчителів згодні з тим, що в умовах зростаючого обсягу інформації доцільним є інтегративний підхід, бажано використовувати загально прийняті взаємопроникні методики досліджень, базовими повинні бути загальні поняття, що використовуються у суміжних дисциплінах.

Близько 60% опитаних педагогів надають перевагу роботі з інтелектуально обдарованими дітьми, 25% – бажають працювати з інтелектуально та академічно обдарованими школярами одночасно, 15% – з академічно обдарованими. В основному свій вибір учителі мотивують тим, що інтелектуально обдаровані діти здатні за відповідної мотивації та наполегливості досягти значно вищих результатів порівняно з академічно обдарованими учнями. Академічно обдаровані діти дають можливість отримати стабільний результат, їх діяльність і успіхи є більш прогнозованими, хоч і не такими видатними. З досвіду багаторічної участі в заключних етапах Всеукраїнської олімпіади з хімії, педагоги відмічають, що серед учасників цього етапу і в переможців 70% інтелектуально обдарованих учнів та 30% – академічно обдарованих. Тобто, цей факт доводить, що академічно обдарована особистість здатна досягти не менш значних успіхів, ніж інтелектуально обдарована за умови педагогічної підтримки та прогнозованого, спланованого розвитку її здібностей.

Висновки. Таким чином, у процесі розробки технології формування готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості старшокласників слід урахувати досвід роботи творчих учителів, зокрема їх бажання розширювати власний кругозір не тільки зі спеціальних предметів, а й інших фундаментальних дисциплін. Слід створювати умови для розвитку самого вчителя, можливостей поповнювати власні знання новими фактами, знаннями, технологіями. Найбільш доцільним у даному випадку, на нашу думку, може бути інтегрований підхід до післядипломної освіти вчителів, можливо варто виділити більше часу для того, щоб учитель міг навчатися протягом усього життя. Не менш важливою вважається періодична спеціалізована психолого-педагогічна підготовка вчителів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. Є. Концептуальні засади дослідження проблеми навчання педагогічно обдарованих студентів / О. Є. Антонова // Сучасна освіта творчо обдарованої молоді: ідеї, технології, перспективи : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 16–18 квітня 2008 року. – К. ; Кривий Ріг, 2008. С. 33–39
2. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного та порівняльного аналізу : монографія / О. Є. Антонова. – Житомир : Житомир. держ. ун-т, 2005. – 456 с.
3. Гавриш І. В. Теоретико-методологічні основи формування готовності майбутніх учителів до інноваційної професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. В. Гавриш. – Луганськ, 2006. – 44 с.
4. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с
5. Кольчицька О. І. Обдарованість: природа і сутність / О. І. Кольчицька // Обдарована дитина. – 2002. – № 1. – С. 21–30.
6. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность школьников : учеб. пособие [для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Н. С. Лейтес. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 320 с.

7. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 89–94.
8. Мокридіна Л. О. Формування професійної готовності педагогів до роботи з обдарованими дітьми / Л. О. Мокридіна // Підтримка обдарованих дітей та молоді. Розвиток креативного мислення в умовах стандартизації освітнього процесу: тези доповідей. Щорічний освітній форум «Артеківські діалоги», 18–21 вересня 2008 р. – Крим : Артек, 2008. – С. 75–78.
9. Моляко В. О. Психологічні проблеми обдарованості та її виявлення // Мудрість учіння. Кроки до успіху : навч.-метод. посіб. – К. : Магістр – S, 1999. – С. 5–15.
10. Онацький В. М. Спостереження як засіб вивчення академічно обдарованих дітей / В. М. Онацький // Обдарована дитина. – 2002. – № 5. – С. 44–54.
11. Онацький В. М. Академічна обдарованість та методи її діагностики / В. М. Онацький // Обдарована дитина. – 2002. – № 2. – С. 51–56.
12. Петровський А. В. Вопросы истории и теории психологии. Избр. Труды / А. В. Петровський. – М. : Педагогика, 1984. – 320 с.
13. Ратовська С. В. Готовність майбутнього вчителя початкових класів до організації групової навчальної діяльності учнів [Електронний ресурс] / С. В. Ратовська. – Режим доступу : <http://intkonf.org/ratovska-s-v-gotovnist-maybutnogo-vchitelya-pochatkovih-klasiv-do-organizatsiyi-grupovoyi-navchalnoyi-diyalnosti-uchniv>.
14. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2010. – 232 с.

РЕЗЮМЕ

Е. В. Ващук. Изучение опыта преподавателей естественных дисциплин в развитии академической одаренности старшеклассников.

В статье рассматривается проблема формирования готовности учителей к развитию академической одаренности старшеклассников, проведен анализ результатов изучения опыта работы учителей-практиков, работающих на протяжении многих лет с одаренными детьми и имеющими стабильно высокий результат деятельности в данном направлении. Дана характеристика дефиниции «одаренность», которая принадлежит к трансдисциплинарных понятиям и является многозначным. Изучен опыт работы учителей естественных дисциплин во время заключительного этапа Всеукраинской олимпиады по химии. Выявлены основные характеристики одаренного ребенка. Проанализированы особенности разработки технологии формирования готовности учителей к развитию академической одаренности старшеклассников.

Ключевые слова: одаренность, академическая одаренность, интеллект, мотивация, готовность к профессиональной деятельности, самореализация.

SUMMARY

E. Vaschuk. The study of experience of teachers of the natural disciplines in the development of academic giftedness of senior pupils.

The article is considered with a problem of preparing teachers for the development of academic giftedness of senior pupils. The results of the study of teacher's experience, who work with gifted pupils and have excellent results, are analyzed. The definition of «talent» that belongs to the interdisciplinary concepts and a wide area as characterized. The experience of natural sciences teachers during the final stage of Ukrainian Olympiad in Chemistry is studied in the article. The main features of the gifted child are distinguished. The peculiarities of technology forming the teachers to develop academic talent of seniors are analyzed.

Key words: giftedness, academic giftedness, intellect, motivation, readiness for professional activity, self-realisation.